

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

De psychose volgens Lacan

Bespreking van: L. Billiet (1996), *'Het gebroken oor'*. Lacan voor de kliniek van de psychose. Reeks Psychoanalytische Perspektieven, Pegasos 11. Idessa, Lamoraal van Egmontstraat 18, Gent. ISSN 0771-5862. 157 pagina's, prijs: 400 F + 58 F portokosten

Michel Thys

Ongeveer halverwege het boek lezen we dat de kliniek van de psychose niet alleen de toetssteen is van elke analytische theorie, maar ook een terrein waar bijzonder veel te leren valt over de neurose en de perversie (p. 69). Ik denk dat de schrijfster hierin volledig gelijk heeft. De psychose confronteert ons immers met de strijd zelf om het menselijke, het psychische, een strijd die ook voor het niet psychotische subject nooit gestreden is. Het boek biedt een geslaagde en grondige poging om deze bewering te illustreren. De auteur weet voortdurend kliniek en theorie aan elkaar te spiegelen en onderling te verstrengelen. Met tal van vignetten van in de psychiatrische kliniek opgenomen patiënten brengt zij niet enkel met veel respect de psychoticus maar ook de lacaniaanse psychosetheorie tot leven. Of de lacaniaanse theorie deze klinische toetssteen ook doorstaat, zoals Billiet de lezer wil doen geloven, blijft voor mij een open vraag. Het is al een hele verdienste om deze vraag zo scherp vanuit de klinische praktijk op tafel te werpen dat de discussiepunten eromheen helderder dan meestal het geval is naar voren komen.

Terwijl de verzameling artikelen waaruit het boek bestaat door de auteur zelf in het woord vooraf een 'samenraapsel van fragmenten' wordt genoemd, komt het geheel toch over als één stevige brok lectuur waarin zeer consequent een welbepaald denken is doorgevoerd. Die eenheid komt mede tot stand door het

voortdurend benaderen van de problematiek vanuit Lacans drie ordes: het Reële, het Imaginaire en het Symbolische, en dus bijvoorbeeld niet vanuit Lacans vier discours (vergelijk Verhaeghe 1994). De psychose wordt namelijk gekarakteriseerd door de bijzondere verhouding tussen de drie ordes: door de verwerping van de betekenaar van de Naam-van-de-Vader werden ze niet borromeaans verknoopt (vergelijk Mooij 1976, p. 155 e.v.; De Kroon 1993, p. 93 e.v.). Het moge duidelijk zijn dat ook in deze lacaniaanse publicatie het primaat van de symbolische orde, van de betekenaar, hoog in het vaandel wordt gedragen. Bij diverse gelegenheden toont de auteur aan dat ook de psychotische symptomatologie uit wanhopige pogingen bestaat om de symbolisering alsnog een plaats te geven.

Ik zal enkele centrale en relevante onderwerpen uit het boek belichten die mijns inziens representatief zijn voor de globale teneur ervan en vervolgens enkele kritische bedenkingen formuleren.

Door het in de psychose ontbreken van de dimensie van de metafoor komt de letterlijke betekenis op de eerste plaats en kan de psychoticus zich in zijn spreken niet representeren als een verdeeld subject. In tegenstelling tot de neuroticus valt hij samen met wat er gezegd wordt en is er geen ruimte voor een (bijvoorbeeld in dromen of versprekingen) herkennen van een onbewuste waarheid over zichzelf. De meerduidigheid ontbreekt. De psychoticus is een man uit één stuk (p. 23-25). Hij kan zich, zoals Schreber, wel mechanisch bedienen van de *Grundsprache* (p. 31), maar hij kan de taal niet aanwenden als een plaats van subjectwording (vergelijk Corveleyn 1996). De woorden worden in de psychose niet metaforisch of symbolisch gehanteerd maar staan voor de dingen zelf, ze behoren tot het Reële. Zoals Lacan stelt dat voor de schizofreen het Symbolische het Reële is (p. 108), zo lezen we bij Bion – om een voor-

zichtige parallel te riskeren – ‘a thought is a thing’ (Bion 1965, p. 76).

Op verschillende plaatsen ontwikkelt Billiet interessante, klinisch geïllustreerde beschouwingen over wat dit met zich meebrengt voor de ruimte en vooral de tijdsdimensie (bijvoorbeeld p. 36-43, 81-110). Wegens de ontbreken van de symbolisering kan de psychoticus zich als subject geen plaats geven in een verhaal, in een persoonlijke levensgeschiedenis van geboorte tot dood. Alles blijft eendeloos simultaan aanwezig in een tijdloze en ruimtelijk niet afgegrensde wereld. Immers, de symbolische dimensie van het verschil ontbreekt. Het is opvallend hoeveel psychotische patiënten zich onsterfelijk wanen of stevast geloven in wedergeboorte. De psychoticus werd niet als subject geboren en zal dus ook niet sterven. In het zog van deze problematiek van ongebreidelde tijd is het vijfde hoofdstuk helemaal gewijd aan institutionalisering en ‘chronicitijd’ bij de psychotische patiënt, waarmee de auteur mijns inziens een belangrijke en originele bijdrage levert aan het rehabilitatiedebat. Zij noemt de chronische patiënt de gevangene van de imaginaire overdracht via een stabiliserende identificatie met de diagnose, met de psychiatrische instelling, met het medisch discours. De geïdealiseerde instelling moet het tekort opvullen. Door ruimte te scheppen voor een elders buiten de kliniek, voor een nog iets anders dan patiëntzijn, kan desinstitutionalisering metaforiserend en dus ‘dechronifiërend’ werken.

Aansluitend bij deze thematiek levert de auteur in het zevende hoofdstuk forse kritiek op actuele cognitieve en neurofysiologische modellen inzake schizofrenie. Tegenover het evolutionistische parallellisme dat deze modellen veronderstellen tussen het psychologisch en neurobiologisch functioneren, plaatst zij de opvatting dat het psychische aan een eigen wetmatigheid onderworpen is. De psychische realiteit ligt niet in het verlengde van maar is juist het effect van een breuk met het reële van de neurofysiologie. Psychopathologie is verbonden met de breuk tussen het fysische en het psychische, of – zoals Lacan het formuleert – tussen het Reële en het Symbolische. De psychose is dan juist een stoornis in deze breuk, in de mogelijk-

heid de werkelijkheid via de ‘fictie’ van de psychische werkelijkheid te constitueren. De schizofreen is de gevangene van het Reële. Door een gebrek aan symbolisering wordt het organisme geen lichaam (p. 122-125) (vergelijk Moyaert 1988, p. 237 e.v.). De psychoanalyse kan geen uitspraken doen over de neurobiologische voorwaarden en processen (niettemin beweert Billiet dat het geneesmiddel vooral als betekenaar werkt – p. 98), maar ze stelt wel dat de vervulling van deze voorwaarden niet volstaat voor het tot stand komen van de psychische realiteit (p. 135). Beide wetenschappen mogen de reductie die de keuze van hun respectievelijk object impliceert, niet ontkennen (p. 135), anders krijgen ze een totalitair en dus waanachtig karakter. Evenals het medische discours dient ook het psychoanalytische discours het metaforische karakter van zijn eigen concepten te onderkennen (vergelijk Thys 1993).

In een ander hoofdstuk spitst Billiet deze problematiek van de stoornis in de breuk met het lichamelijk reële toe op de seksualiteit. In de psychose is het organisch seksueel functioneren geen psychoseksualiteit geworden (p. 64). Doordat het niet verbonden is met de castratie (de symbolisering), heerst er een ontkenning van het gedenatureerde en fantasmatische karakter van de menselijke seksualiteit (p. 66). De psychoticus kan zich niet als gedeeld subject via het tekort een eigen seksueel verlangen toeëigenen (p. 75), hij wordt slechts door de libido overspoeld (p. 70). Dit onbegrensde genot behoort tot het traumatisch reële (p. 69) en is uiteindelijk asexueel te noemen (p. 75). Een ander concept, dat in het derde hoofdstuk alle aandacht krijgt maar ook in de rest van het boek voortdurend om de hoek komt kijken, is dat van de zogenaamde ‘suppletie’. Dit betreft de wijze waarop binnen de structuur die door de verwerping van de Naam-van-de-Vader wankel blijft, toch een stabiliteit gevonden kan worden door een supplementaire of aanvullende structureringspoging. Zij verwijst naar de freudiaanse paradox van de waan als poging tot genezing. Billiet beschrijft hoe deze suppletie zich op het niveau van de drie ordes kan voordoen.

Ik beperk me tot drie punten van mogelijke kri-

tiek. Deze hebben betrekking op de lacaniaanse radicalisering van de psychose als afzonderlijke structuur, op de verhouding tussen de drie ordes en de positionering van het Imaginaire, en op Billiets kritiek op het benadrukken van de stemming en de rol van het affect.

Ondanks de centrale plaats die de suppletie krijgt en ondanks de vermelde bewering dat de psychose ons veel leert over de neurose en de perversie, volgt Billiet Lacans opvatting dat de psychose een structuur is die radicaal verschilt van de neurose en de perversie (p. 46). Dit standpunt lijkt mij noch theoretisch noch klinisch vol te houden (vergelijk De Kroon 1993, p. 151). Uiteenlopende psychotische toestanden tonen aan dat enige symbolisering en individualiteit de psychose niet totaal vreemd zijn. Misschien generaliseert de auteur te snel vanuit de haar vertrouwde populatie van gehospitaliseerde schizofrenen. Symbolisering is mijns inziens een graduëel proces, dat – naargelang het zich steviger dan wel zwakker voltrekt – in verschillende subjectstructuren kan resulteren, zonder dat echter residuen van de andere posities daarom volledig uitgeschakeld zijn. Ik meen dat de kleiniaans-bioniaanse opvatting dat elk subject een ‘psychotisch deel’ in zich draagt, klinisch beter aantoonbaar is. Het genoemde klinische karakter van het boek van Billiet beperkt zich overigens tot het uitvoerig schetsen van de psychotische structuur bij tal van patiënten. De uitvoering van de therapie zelf is echter opvallend afwezig. Het is daarom niet uitgesloten dat de klinische herkenbaarheid van Lacans psychose-theorie die het boek oproept, misleidend is. De ondertitel lijkt me in ieder geval voorbarig. Het is wellicht toch eerder een structureel diagnostisch dan een echt klinisch boek.

Vervolgens het punt van de verhouding tussen de drie ordes. Duidelijk is dat in de psychose volgens Lacan de toetreding tot de symbolische orde radicaal tekort schiet. De psychoticus, zoals ik reeds aanhaalde, blijft de gevangene van het Reële of van het Imaginaire. Terwijl Billiet vooral de verhouding tussen het Reële en het Symbolische uitwerkt en in mindere mate die tussen het Imaginaire en het Symbolische, wordt die tussen het Reële en het Imaginaire geheel verwaarloosd. Nochtans lijkt deze laat-

ste mij de primordiale verhouding te zijn waarop het Symbolische zich als het ware ent. In het spiegelstadium (p. 16-19) zijn er vooreerst het reële (verbrokkelde) organisme en het (unifiërende) beeld ervan in de spiegel, het Reële en het Imaginaire dus. Slechts in tweede instantie zijn het de woorden van de moeder (de plaats van de Ander) die beide aan elkaar koppelen: ‘Dat ben jij.’ Terwijl voor de psychoticus het Symbolische reëel is, kunnen we daar misschien aan toevoegen dat voor hem ook het Imaginaire reëel is: het beeld waar de woorden van de moeder naar verwijzen wordt letterlijk opgevat. De beelden worden gelijkgesteld aan de dingen (denk aan hallucinaties). Men kan zich afvragen of de lacaniaanse theorie (over de psychose) het Imaginaire niet al te zeer verwaarloost (vergelijk Van Haute 1989, p. 142, 147). Lacans afwijzing van projectieve processen (p. 53) is in dit verband illustratief.

Zo beland ik bij mijn derde en laatste punt. In haar aantekeningen over depressie en psychose bekritiseert Billiet het te zeer benadrukken van het affectieve in de kliniek van de psychose (p. 102, 106). Ze schaaft zich achter Lacans kritiek op Klein dat deze zich te zeer toespitst op het Imaginaire, ten nadele van het Symbolische. Naast het feit dat het affectieve van de depressie hier op verwarrende en riskante wijze wordt gelijkgesteld aan het lacaniaanse Imaginaire, verliest de auteur mijns inziens uit het oog dat de depressieve positie (structuur?) volgens Klein (bijvoorbeeld 1935, 1945) juist de symbolisering conceptualiseert. In tegenstelling tot Lacan, toont Klein aan dat het belang van de symbolisering benadrukt kan worden *zonder* het affectieve daarbij te verwaarlozen, zonder een primaat te moeten stellen. En kunnen we niet zeggen dat Lacan minstens aanleiding geeft tot een te zeer benadrukken van de betekenaar? Mijn bedenkingen hebben meer betrekking op sommige lacaniaanse opvattingen in hun algemeenheid dan op deze publicatie, die die opvattingen op instructieve wijze onderschrijft. Ik hoop, ondanks of juist mede door deze bedenkingen, te hebben aangetoond dat Billiet een boeiend en leeswaardig boek heeft geschreven dat ook de minder met Lacan vertrouwde lezer zal aanspreken. De ondertitel noemde ik voorbarig, de titel moet ik als duister bestem-

pelen. Naast de mogelijkheid dat hij verwijst naar het feit dat we 'oor moeten hebben voor de organiserende rol van de betekenaar' (p. 102), rest me slechts de associatie met het gelijknamige Kuifje-album. Hergé's stripverhaal gaat over de zoektocht naar een waardevol Indiaans beeldje dat zich van al zijn kopieën onderscheidt en dus geïndividualiseerd is doordat het een gebroken oor heeft. Er is een stukje af. Geen subjectiviteit zonder breuk of tekort. Ook dat boek is leuk om te (her)lezen.

Literatuur

Bion, W.R. (1965), *Transformations*. Maresfield Library, London.

Corveleyn, J. (1996), De literaire creatie en de psychotische tekst. In: J. Corveleyn en Ph. Van Haute (red.), *Mimesis en creativiteit in de psychose*. Garant, Leuven/Apeldoorn, p. 55-87.

Klein, M. (1935), A Contribution to the Psychogenesis of Manic-Depressive States. In: M. Klein (1988), *Love, Guilt and Reparation and other Works 1921-1945*. Virago Press, London, p. 262-289.

Klein, M. (1945), The Oedipus Complex in the Light of Early Anxieties. In: M. Klein (1988), *Love, Guilt and Reparation and other Works 1921-1945*. Virago Press, London, p. 370-419.

Kroon, J.A.M. de (1993), *Taal en Psychose*. De Tijdstroom, Utrecht.

Mooij, A. (1976), *Taal en verlangen*. Lacans theorie van de psychoanalyse. Boom, Meppel.

Moyaert, P. (1988), Schizofrenie en paranoia. In: A. Vergote, P. Moyaert, e.a., *Psychoanalyse. De mens en zijn lotgevallen*. DNB/Pelckmans, Kapellen, p. 227-249.

Thys, M. (1993), Van mimesis tot deconstructie. Het metafysisch statuut van de psychoanalytische duiding. *Psychoanalyse*, 9, p. 179-200.

Van Haute, Ph. (1989), *Psychoanalyse en filosofie. Het imaginaire en het symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Peeters, Leuven.

Verhaeghe, P. (1994), *Klinische psychodiagnostiek vanuit de discours-theorie. Impasses en antwoorden* (Pegasos, Nr. 5). Idesca, Gent.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus (Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en Belgische School voor Psycho-

analyse), werkzaam in het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Cidar te Antwerpen.

De andere mythe

Bespreking van: Robert A. Paul (1996), *Moses and Civilization. The Meaning behind Freud's Myth*. Yale University Press, New Haven/London. ISBN 0-300-06428-4, 268 pagina's, prijs: £ 22,50

Hein de Jong

Wie Totem und Tabu (Freud 1912-13) heeft gelezen zal de indruk hebben gekregen dat de figuur van de vader die zijn zonen verbiedt om met zijn vrouwen te slapen uit de verre oertijd stamt – een tijd waarin de mensheid zich nog maar nauwelijks van de andere primaten was gaan onderscheiden. De indruk bestaat dat er dan lange tijd niets gebeurt, waarna met de Oedipusmythe (waarvan de bekendste versie die van Sophocles is) onze cultuur een aanvang neemt.

In het boek *Moses and Civilization*, beschrijft Robert A. Paul de periode tussen de tijd van de oerhorde en het begin van de westerse beschaving; hij toont aan dat er geenszins sprake is van zo'n lange tussenperiode. Paul is hoogleeraar in de antropologie en doceert aan de Emory University, zowel op de afdeling psychiatrie als aan het psychoanalytisch instituut aldaar. Paul beschrijft de mythe van de oerhorde, geeft een definitie van het eraan ten grondslag liggende conflict en bestudeert vervolgens daarmee de teksten uit de Torah en de Midrasj. Hij toont aan hoe aanwezig de mythe van de oerhorde in de cultuurhistorie is.

Freud steunde vooral op Darwins beschrijvingen van het gedrag van een kleine groep gorilla's. Het komt erop neer dat de mannelijke leider de vrouwtjes, zowel de moeder als de dochters, verzamelt en na gevechten met rivalen hun vrouwen aan zijn eigen groep toevoegt en de gehele groep bevadert en beschermt tegen de dreiging van buiten, dat wil zeggen die van andere mannetjes.

Deze leider is dominant, gebruikt iedereen voor zijn eigen doeleinden en verhindert seksueel contact van jonge mannen met vrouwen. In totaal zijn er drie categorieën in het spel, te weten de volwassen man als leider, de jonge mannen of zonen en de vrouwen die in deze cultuurfase niet onderverdeeld zijn in moeder en dochters, maar één categorie vormen.

In tegenstelling tot Darwin veronderstelt Freud in de groep geen remmende invloeden op incest. Het biologisch belang van zo'n groep is dat elke vrouw – dus ook de dochters – nakomelingen kan krijgen van de sterkste man – de leider.

In dit concept spelen driften een grote rol, veel meer dan in het hegeliaanse concept 'meester-slaaf' dat Paul aanhaalt. Hegels idee is dat de slaaf naar vrijheid streeft en dat het vooral deze drijfveer is die gemaakt heeft dat de mensheid zich verder heeft kunnen ontwikkelen. Het concept van Hegel is – dat is duidelijk – veel meer gestoeld op adaptatieprocessen waarop de egopsychologie van toepassing is.

De oerhorde is in principe triadisch, het hegeliaanse schema diadisch. Naast seksualiteit is werk belangrijk, het eerste voor de voortplanting, het tweede voor overleving in de groep. In Freuds werk blijven beide concepten aanwezig, zij het met een onderlinge spanning zoals die tussen Id en Ego.

Het triadisch systeem kan 'instorten' en vervallen tot een diadisch systeem. Zo kan de oervader jonge mannen en vrouwen op één hoop gooien, de twee soorten mannen kunnen ook gaan samenwerken en vrouwen uitsluiten.

Het paradigma van de oerhorde stelt ons volgens Paul in staat de mythen te analyseren. Civilisatie is een proces van transformatie van onderliggende paradigma's. De oersituatie die nog geen ethisch besef kent, gaat over in een samenleving met een incesttaboe en het recht van jonge mannen op een vrouw en op voortplanting. In de bijbelse mythe betreft het de overgang van de pre-sinaïtische periode naar die van de wetten van Mozes.

Zoals een praktiserend analyticus een goed oog en oor heeft voor de Oedipusmythe, zo heeft Paul dat voor de mythe van de oerhorde. Paul zoekt in de tekst de stukken van de puzzel en reconstrueert het mythische verhaal zodat het

zichtbaar wordt hoe en waar dit zich manifesteert. De mythe gebruikt ook spiegeling voor de volledigheid van het verhaal. Een voorbeeld hiervan is de Farao die gebiedt alle Israëlitische zonen te doden. Hij kan daarmee als 'slechte vader' worden gezien. De biologische vader van Mozes, Amram, wilde ouders en zonen dit leed besparen en als belangrijke voorman weet hij zijn wens door te drukken, zodat er geen kinderen meer geboren zullen worden. Amram spiegelt de reële infanticide met een imaginaire infanticide, maar laat zich vervolgens corrigeren door Mirjam, zijn dochter en oudste zuster van Mozes. Het blijft een interessant maar vreemd idee dat een verhaal of gebeurtenis spiegeling dwingend zou voorschrijven. Wij zouden overigens het gedrag van Amram eerder uitleggen als identificatie met de agressor. In de slechte oervader, de Farao, werkt in deze optiek de mythe van de oerhorde. De Farao verbiedt zijn onderdanen zich voort te planten en hij wil dit bereiken door infanticide.

Zo analyseert Paul de mythe bij Abraham bij Jacob en bij anderen. Het is fascinerend te ontdekken hoe hij overal in de tekst de mythe van de oerhorde ontwaart. Abraham doodde zijn zoon echter niet, Jacob doodde zijn zoon Ruben evenmin nadat deze bij een van Jacobs vrouwen had geslapen. De goede vaders waren opgestaan, die zich met of zonder hulp losmaakten van de mythe van de oerhorde en daarmee cultuurdragers werden. Paul heeft het er moeilijk mee alles vloeiend te koppelen aan de oermoeder. Hij besteedt, lijkt het wel, slechts voor de vorm enkele woorden aan de 'bad' en aan de 'good mother'. Hij merkt voorts op dat de uittocht uit Egypte gelijkenis vertoont met de separatie van de moeder. De aanknopingspunten hiervoor zijn te vinden in het gegeven dat het volk de frustraties van de tocht door de woestijn liever wil ontlopen en terugkeren naar de vleespotten van Egypte. Liever slaaf met voldoende voedsel dan een onzekere tocht naar autonomie en eigen identiteit. Ook de terugval naar een symbool van een moeder-godin, het gouden kalf, blijft in dit opzicht onbesproken. De oraal afhankelijke houding jegens de vele goden moet omgevormd worden tot gehoorzaamheid aan een goede maar gemakkelijk te frustreren oervaderlijke God die

wraakzuchtig kan reageren. Die God pleegt zelf ook nog infanticide, niet alleen in de woestijn maar ook in het christelijke verhaal offert hij zijn enige zoon.

Na het doden van de oervader in Freuds concept beraadslagen de zonen. Zij beseffen dat degene die de macht overneemt het volgende slachtoffer is, zij beseffen ook dat zij iemand hebben gedood die hen ook beschermde. Zij beginnen te rouwen. Het kannibalistisch opeten van de oervader is te zien als een introjectie van eigenschappen van de oervader. De zonen spreken regels af waarbij incest evenals willekeur van de dominante leider is uitgesloten. Niet het recht van de sterkste geldt maar het wordt 'gelijk oversteken', oog om oog, tand om tand.

Na de dood van de Farao, die in de Rode Zee verdween, werden middels Mozes nieuwe wetten gemaakt; duizenden wetten werden versimpeld tot de 613 in Leviticus, de principes in de tien geboden. Er zit nog een verwijzing in naar de situatie in de oerhorde, 'Gij zult niet begeren uws naasten vrouw'.

De mythe van de oerhorde heeft zich langzaam getransformeerd. Paul ziet een verband tussen de mythe van Oedipus, het verhaal van Mozes, het verhaal van Isis, Osiris en Horus, waardoor een beeld ontstaat van een gestage transformatie van een onbewust werkende mythe die vanaf de farao's in Egypte tot op heden doorwerkt en een gemeenschappelijke basis vormt voor de westerse beschaving.

Het besef van de aanwezigheid van 'de andere mythe' kan ook een verfrissende kijk geven op klinisch materiaal. Ik kan het boek van harte aanbevelen.

Literatuur

Freud, S. (1912-1913), *Totum und Tabu*. Gesammelte Werke IX. S. Fischer, Frankfurt am Main.

H. de Jong is vrijgevestigd psychiater en psychoanalyticus te Amsterdam.

Een leerboek met ambitie

Bespreking van Edward Nersessian & Richard G. Kopff Jr. (Eds) (1995), *Textbook of Psychoanalysis*. American Psychiatric Press, Washington/Londen, ISBN 0-88048-507-8, 726 pagina's, prijs: £ 88,50

Arseen De Rijck

Dit psychoanalytische leerboek is een zoveelste poging om het corpus van de psychoanalytische theorie en praktijk aan de geïnteresseerde lezer door te geven.

De Amerikaanse redacteuren Edward Nersessian en Richard Kopff hebben de ambitie om een beeld te geven van wat de psychoanalyse 'tot dusver aan het licht gebracht heeft over de menselijke geest en de manier waarop deze werkt.'

Hun bedoeling is duidelijk en dubbel: enerzijds willen ze de basisleerstellingen van de psychoanalyse uiteenzetten terwijl ze ons anderzijds willen laten zien hoe een hedendaags psychoanalyticus denkt en werkt. Het blijkt dat zij hiermee vooral de Amerikaanse psychoanalyticus bedoelen.

Eén van de moeilijkheden om de psychoanalytische leer genuanceerd voor te stellen, hangt samen met de manier waarop de psychoanalytische ideeën in de loop van de jaren evolueerden. Freud was de grondlegger die gestalte gaf aan de basisideeën; Abraham, Fenichel, Hartmann en Brenner verfijnden deze. Hoewel ze hier en daar wijzigingen aanbrachten, bleven ze toch dicht tegen zijn algemene theorie aanleunen. Anderen, zoals de kleinianen en de aanhangers van de objectrelatietheorie, lokten met hun meer afwijkende visie discussies uit, maar uiteindelijk bleken deze te leiden naar een verrijking en werden heel wat van hun opvattingen in de psychoanalytische theorie opgenomen. In dit boek wordt veel aandacht geschonken aan deze geschiedenis en de evolutie van de psychoanalytische ideeën. Merkwaardig toch, hoe opvattingen die vroeger voor controversieel doorgingen na verloop van tijd in de vaste theoretische kern opgenomen werden. Andere theorieën zoals die van Wilhelm Reich over het karakterpantser en van Karl Abraham over het

koppelen van pathologisch gedrag aan bepaalde fasen van de libido-ontwikkeling worden nu als achterhaald beschouwd.

De auteurs opteerden voor een hoofdzakelijk freudiaans perspectief en laten vroege psychoanalytici zoals Abraham, Ferenczi, Fenichel e.a. in de schaduw.

In een eerste deel worden de psychoanalytische theorieën over de werking van het psychisme uiteengezet. Rangell beschrijft de oorsprong en de eerste ontwikkeling van de psychoanalytische leer, waarna Arlow in een tweede hoofdstuk het structurele model beschrijft. Latere stromingen, buiten de klassieke freudiaanse visie vallend, komen aan bod in de hoofdstukken, respectievelijk gewijd aan de objectrelatietheorie (Grotstein) en de zelfpsychologie van Kohut (Leider).

In het tweede deel krijgen we een uitgebreide en boeiende uiteenzetting over wat de psychoanalyse ons over de psychopathologie te vertellen heeft.

Deel drie wil ons laten zien hoe binnen het psychoanalytische kader gewerkt wordt. Het gaat achtereenvolgens over psychoanalytische techniek (Renik, Weinshel), het onderscheid tussen psychoanalytische psychotherapie en psychoanalyse (Dewald), het combineren van verschillende behandelingstechnieken (Oldham) en het beëindigen van een psychoanalyse en van een psychoanalytische psychotherapie (Phyllis Tyson).

Een speciale behandeling valt het onderwerp 'wetenschappelijk onderzoek en psychoanalyse' ten deel in deel vier. De auteurs zijn van mening dat wetenschappelijk onderzoek al te lang door de psychoanalytici verwaarloosd werd en willen door hun bijdrage onderzoek stimuleren. Zo signaleren zij een aantal interessante onderwerpen die hiervoor in aanmerking komen: 1. Kunnen we objectief de resultaten nagaan van zowel een psychoanalytische psychotherapie als van een psychoanalyse, zowel bij het einde van de behandeling als in de follow-up? 2. Kunnen we de basisveronderstellingen van de psychoanalyse zoals de psychoanalytische methode met de vrije associatie, het bestaan van onbewuste motieven met een weerslag op het bewuste, verifiëren? 3. Kunnen we iets zeggen over de mogelijke rela-

tie tussen de psychoanalyse en de neurowetenschappen?

Ten slotte worden in het vijfde en laatste deel twee onderwerpen behandeld die de hedendaagse psychoanalytici bijzonder interesseren: hoe komt 'vrouwelijkheid' tot stand en hoe oefent deze haar invloed uit gedurende de levenscyclus; en verder: bestaat er een speciale kwetsbaarheid van vrouwen voor trauma en hun reacties hierop?

Zijn de auteurs geslaagd in hun opzet om ons een overzicht te geven van de omvangrijke kennis uit het psychoanalytische veld? Ik meen slechts gedeeltelijk. Vooral de klassieke psychoanalyse met eerst de freudiaanse leer en vervolgens de egopsychologie, wordt zeer goed beschreven. Bovendien krijgen we een synthese van de objectrelatietheorie en de zelfpsychologie van Kohut. Belangrijke figuren echter als Melanie Klein en de neo-kleinianen (Meltzer, Bion) komen niet aan bod, evenmin als Jacques Lacan. Ook in de bespreking van de hedendaagse werkwijzen en behandeling prevaleert slechts de klassieke zienswijze die door de meeste Amerikaanse psychoanalytici gevolgd wordt.

Voor beginnende psychoanalytici is dit een boek dat de moeite loont om zich aan te schaffen. Het geeft een goede synthetische visie op de basisstellingen van de psychoanalyse en het kan degenen, die in opleiding zijn, helpen hun theoretische kennis op te bouwen. Therapeuten met jaren ervaring zal het echter niet bevredigen, zeker als ze zich willen verdiepen in recente theoretische stromingen buiten Amerika.

Een uitstekende en uitgebreide bibliografie aan het einde van ieder hoofdstuk maakt van dit boek, voor diegenen die zich in een bepaald onderwerp willen verdiepen, een goed naslagwerk. Het heeft ook een zeer verzorgde presentatie gekregen.

Dr. A. De Rijk is zelfstandig gevestigd psychoanalyticus te Antwerpen.

De 'postklassieke' psychoanalyse

Bespreking van: Frank Summers (1994), *Object Relations Theories and Psychopathology*. The Analytic Press, Hillsdale NJ. ISBN 0-88163-155-8, 390 pagina's, prijs: £ 18,-

Wim Mutsaers

Omdat ik het hele veld van psychoanalytische publicaties niet kan overzien, weet ik niet of het waar is dat de publicatie van dit boek 'een zeldzame gebeurtenis in de psychoanalytische wereld' is, zoals op de omslag vermeld staat. Ik ben het er wel mee eens dat dit overzicht van een zeer uitgestrekt theoretisch en klinisch landschap met eruditie, sympathie en vanuit een klinisch perspectief is geschreven. Frank Summers is verbonden aan het psychoanalytisch instituut van Chicago. Zijn stijl van schrijven doet vermoeden, dat het boek een neerslag is van seminars over de objectrelatietheorieën, want hij heeft het zeer systematisch, helder en met begrip voor de relatief ongeschoolde lezer opgezet. Bovendien – dat is misschien wel zijn grootste verdienste – maakt hij het door zijn opzet mogelijk om de verschillende objectrelatietheorieën onderling te vergelijken. Elke richting wordt namelijk beschreven en besproken in zijn theoretische concepten en uitgangspunten over ontwikkeling en psychologische structuur met de daaruit voortvloeiende gedachten over pathologie en behandeling. Aan deze lijn wordt in het boek consequent en met gevoel voor didactiek vastgehouden. Het eerste hoofdstuk is een relatief korte uiteenzetting over de wortels van de objectrelatietheorieën tegen de achtergrond van het klassieke ego-driftmodel. In de daaropvolgende vijf grote hoofdstukken behandelt Summers de werken van Fairbairn en Guntrip (die horen helemaal bij elkaar), Klein, Winnicott, Kernberg en Kohut inclusief de belangrijkste aanvullingen en modificaties van hun respectievelijke 'volgelingen'. Het is ondoenlijk en ook niet mijn bedoeling om dit boek van bijna vierhonderd pagina's in al zijn facetten aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Ik geef slechts enkele persoonlijke impressies en associaties. Psychoanalytisch werk binnen het objectrelatie-

paradigma is gebaseerd op een groep theorieën met de gemeenschappelijke visie dat ontwikkeling en pathologie resultanten zijn van internalisering van vroege interpersoonlijke relaties in de vorm van objectrelatiestructuren en dat het psychoanalytisch proces dientengevolge gezien moet worden als een behandeling die gericht is op de manifestaties van die internalisaties met als doel die structuren te veranderen. Summers maakt duidelijk waarom Fairbairn de meest gesystematiseerde objectrelationele theorie ontwierp van de persoonlijkheid en pathologie. Als eerste bouwde hij een theorie op het concept van de 'autonomie van de objecthechting', brak met de klassieke opvatting dat het Ego uit het Es ontstaat en keerde het primaat van de libidineuze zones met betrekking tot het object om (het kind is bijvoorbeeld niet oraal omdat de mond het primaat heeft maar omdat de mond het juiste orgaan is voor de borst). Fairbairn staat te boek als een droge theoreticus. Toch is zijn theorie het product van een rijke psychoanalytische ervaring. Indrukwekkend en allerminst theoretisch vind ik bijvoorbeeld zijn uitspraak (anno 1958 !), dat interpretatie de patiënt tot een toeschouwer maakt, van waaruit hij het klinisch materiaal eindeloos kan bezien om zich te weren tegen echt engagement wanneer deze louter gericht is op impulsen. Interpretaties kunnen volgens hem de vervormde innerlijke objectrelaties alleen maar wijzigen als ze gebruikt worden in de context van een betrouwbare en goede ouderfiguur. Het blijft een raadsel waarom Fairbairn door Guntrip in diens verslag van zijn analyse bij hem een 'detached technical interpreter' wordt genoemd, die orthodox en formeel was en weinig in staat om in de sessies een persoonlijke relatie aan te gaan. Of is die uitspraak projectieve identificatie van Guntrip zelf?

De Winnicott-kenner Simon Grolnick heeft ergens gezegd, dat de objectrelatieschool maar een halve naam heeft. Die zou eigenlijk de 'zelf- en objectrelatieschool' moeten heten. Men kan dat volgens hem wel verklaren, omdat historisch gezien de nadruk lag op de objectwereld. Het kleiniaanse object benadrukte voornamelijk het innerlijke object; volgens sommigen zou dat de rechtvaardiging zijn van het feit dat

Melanie Klein wel de moeder van de objectrelatieschool werd genoemd. Summers rekent haar in zijn boek ook tot de aanhangers van de objectrelatietheorie, omdat ze volgens hem ontwikkeling zag in de context van de wederwaardigheden van objectrelaties en de dynamiek van alle vormen van psychopathologie conceptualiseerde als objectrelationele conflicten, ondanks haar nadruk op de driften. Hij wijdt zelfs méér pagina's (vierenzestig in totaal) aan het werk van Klein dan aan dat van Winnicott, terwijl hij laatstgenoemde toch de 'zuiverste objectrelationele theoreticus van alle analytische theoretici' noemt omdat hij als geen ander zijn interventies baseerde op de moeder-kindrelatie. Als je naar Summers' eigen definiëring van de objectrelatietheorieën kijkt – het zijn al die systematische pogingen die persoonlijkheidsontwikkeling en pathologie verklaren op basis van internalisering van relaties met anderen – dan zou je Melanie Klein niet hoog op de ranglijst van de aanhangers van de objectrelatietheorie plaatsen. Ze beperkt immers de rol van het externe object tot die van het bevestigen van de fantasieën die van binnenuit geproduceerd worden door de activiteiten van de instincten (zie ook: Sutherland 1980). Summers zet helder uiteen op welke wijze de kleinianen haar gedachtegoed modificeerden met behoud van haar basisconcepten (van de paranoïde-schizoïde en depressieve positie, het belang van de cycli van projectie en introjectie en van splijting in de ontwikkeling en pathologie). Het therapeutisch gebruik van de tegenoverdracht is een directe toepassing van de visie van Bion, dat de moeder de frustratie van het kind in zich op moet nemen om de Ik-ontwikkeling door te laten gaan. Dat de empathische analyticus in staat moet zijn om de projectieve identificatie van zijn patiënt te zien én te verdragen als vorm van (onbewuste) communicatie wordt tegenwoordig beschouwd als net zo cruciaal voor een succesvolle behandeling als het interpreteren. Wie kennis wil nemen van de toepassing van dit belangrijke inzicht leze het hoofdstuk *Wenn ich mich nur ausdrücken könnte! Aus der Psychoanalyse einer Borderline-Patientin* (Henseler e.a. 1993). Het is een schitterende beschrijving van een cyclisch proces van projectieve identificatie, omzetting van

het geprojecteerde in iets wat draaglijk is ('containment') en reïntrojectie van het 'ontgifte' materiaal in de behandeling van een vrouw met een sterk onvermogen om te voelen.

Het hoofdstuk over het werk en gedachtegoed van Donald Winnicott vind ik het mooiste. Dat heeft in de eerste plaats te maken met de aard van Winnicotts theorie die de 'meest volledige, gedetailleerde en consistente versie (is) van objectrelatietheorieën over ontwikkelingsstijlstand'. Maar Summers laat heel goed zien hoe Winnicott de groei beschrijft van het zeer jonge kind in de fasen van absolute en relatieve afhankelijkheid en hoe de ontwikkeling van het zelfgevoel als het ware scharniert om processen die geconceptualiseerd worden in (goed gedefinieerde) begrippen als integratie, personalisatie en realisatie. En het zou natuurlijk geen echte uiteenzetting over Winnicott zijn als niet duidelijk werd gemaakt waarom er niet zoiets is als een baby maar een 'nursing couple', inclusief het onderscheid tussen de objectmoeder en de omgevingsmoeder. Ook bij Winnicott raak ik onder de indruk van wat hij, nu bijna veertig jaar geleden (!), heeft beschreven in het begrip 'false self'. Pas betrekkelijk recent is het tot de psychoanalytische gemeenschap doorgedrongen dat zogenoemde false selves veel meer voorkomen en dat men geneigd is mensen met dergelijke pathologie te analyseren als waren zij 'true selves'. Patiënten die door anderen op de klassieke manier waren geanalyseerd moesten door Winnicott eerst in hun 'non-existence' worden herkend alvorens er beweging kon komen in de therapie. Summers wijst hier terecht op diens conclusie, dat het analyseren van wensen, conflicten en oedipale thema's in dergelijke gevallen zinloos is omdat de patiënt niet echt kan voelen. Die krijgt pas het gevoel dat er met hem echt gecommuniceerd wordt als zijn fundamentele niet-voelen (zijn 'non-existence') wordt herkend én erkend en dat pas vanaf dát moment een betekenisvol analytisch proces kan beginnen.

Via de bespreking van de werken van onder anderen Stack Sullivan komt Summers tot de conclusie, dat zowel de interpersoonlijke als de objectrelationele theorie de psychoanalyse verschuift van een theorie van intrapsychische

wensen en afweer naar een theorie van ontwikkeling en pathologie die onvermijdelijk verbonden zijn met interpersoonlijke relaties. Er zijn echter fundamentele verschillen. In de objectrelationele theorieën leiden persoonlijke relaties tot psychologische structuur en het is die structuur die bepalend is voor de gezondheid of ziekte van de persoonlijkheid. Elke variant van de interpersoonlijke theorie ziet interpersoonlijke relaties zelf als 'actually constitutive of personality' waarbij psychologische structuur nauwelijks geconceptualiseerd wordt. In het laatste hoofdstuk zet Summers uiteen waarom de verschillende objectrelatietheorieën gezien kunnen worden als variaties binnen een gemeenschappelijk objectrelationeel model, dat zich zowel van het ego-driftmodel als van het interpersoonlijk model onderscheidt. Het gemeenschappelijke principe van al deze theorieën is het gezichtspunt dat de mens in wezen meer gemotiveerd wordt door objectcontact dan door driftontlading. In de onderscheiden paragrafen zet hij de belangrijkste karakteristieken van de besproken objectrelatietheorieën op een rijtje ten aanzien van de thema's: psychologische structuur, ontwikkeling, psychopathologie (ontstaan en structuur) en behandeling. Alleen over het laatste thema maak ik een paar opmerkingen. Als we kijken naar de techniek van de psychoanalyse kunnen we zeggen, dat er in de gedachtegang van de objectrelatietheorie twee categorieën van interventies zijn. Ten eerste gaat het om al die interventies die vallen onder het begrip 'interpretatie'. Interpretaties worden niet gegeven in termen van wat de patiënt verlangt maar in die van de 'self-affect-objectunits'. Centraal in de behandeling staat de interpretatie van de overdracht, die gezien wordt als de waarneming van en interactie met de analyticus volgens de objectrelaties die gevormd zijn uit de vroegkinderlijke hechttingen. Weerstand wordt beschouwd als het onvermogen van de patiënt om zijn karakteristieke relatiepatronen ten opzichte van de analyticus te veranderen. Als zodanig ligt er in de objectrelatietheorie een visie op de behandelbaarheid opgesloten die optimistischer is dan die uit de drifttheorie. Freud greep bij taaiheid van problemen altijd weer terug op gedachten als driftsterkte en dergelijke. In de objectrelatietheorie

zijn de weerstanden veerkrachtiger omdat ze het Zelf moeten beschermen tegen vernietiging. En doorwerken van problematiek is gelijk aan de continue interpretatie van die conservatieve tendens van de psyche, dat vastgehouden moet worden aan oude relatiepatronen uit angst voor Zelfverlies. Een en ander wordt uitvoerig toegelicht aan de hand van een casus. De tweede groep interventies betreft de rol van de analytische relatie in het therapeutisch resultaat. Het is een dominant thema van de objectrelatietheorieën. De vorming van een nieuwe relatie tussen analyticus en patiënt wordt beschouwd als even wezenlijk voor het therapeutisch analytisch proces als het interpreteren. Volgens Summers schrijven de aanhangers van de objectrelatietheorie de therapeutische werking van interpretaties niet alleen toe aan het inzicht dat ze bewerkstelligen, maar ook aan hun vermogen om te dienen als het instrument van een nieuwe relatie voor de patiënt. Hij licht dat toe met een voorbeeld waarin de duidingsarbeid gericht was op de angst van de patiënt dat de analyse bij hem gevoelens van vernedering, falen en schuld zou veroorzaken, waarna de patiënt verstrikt raakte in een afhankelijke relatie met zijn analyticus. Een belangrijk stuk therapeutisch resultaat van de analyse bestond hierin dat de patiënt moeite deed om deze relatie voort te zetten in plaats van af te breken. Summers concludeert dat de interpretaties de band vormden die de patiënt in staat stelden om verbonden te blijven met zijn analyticus en zich aan de analyse over te geven. Met zijn beslissing om die betekenisvolle afhankelijkheidsrelatie voort te zetten maakte de patiënt een begin van engagement in een nieuwe relatie. Anderen (o.a. Treurniet 1993) zouden zeggen dat achtergrond hier voorgrond werd doordat de analyticus begreep en duidde. In zijn opsomming en bespreking van de belangrijkste literatuur over dit onderwerp lijkt Summers de essentie te willen beschrijven van wat er in die primaire, affectieve band tussen analyticus en patiënt gebeurt. Ten onzent hebben Treurniet (1993) en De Jonghe e.a. (1992) daar verhelderende dingen over gezegd, óók of met name omdat ze een kader hebben geschetst waarbinnen iets van die 'stille kracht van de psychoanalyse' in woorden gevat kan worden.

Mijn conclusie is dat dit boek inderdaad een overzicht geeft van het uitgestrekte gebied van de objectrelationele theorieën. Om de verschillen met de klassieke psychoanalytische theorie en praktijk te laten zien wordt soms heel uitvoerig stilgestaan bij bepaalde thema's, terwijl andere slechts kort besproken of aangeduid worden. Dat is zowel de kracht als de zwakte van een boek als dit. Summers vergelijkt dus steeds en in het vergelijken zoekt hij naar overeenkomsten en verschillen met andere theorieën. Daardoor slaagt hij er goed in om het essentiële van de objectrelatietheorieën in de verschillende themata voor de lezer over het voetlicht te brengen. Ik vind het wel storend, dat hij af en toe te veel herhaalt en dat hij het begrip 'objectrelatie' soms gebruikt zowel in zijn betekenis van intrapsychisch introject als in die van de relatie van twee mensen. Ik kan dit boek van harte aanbevelen aan eenieder die zich wil oriënteren in de 'postklassieke' psychoanalytische denkrichting. Het is zeker ook heel geschikt voor de opleiding.

Literatuur

Henseler, H. & P. Wegner (Hrsg.) (1993), *Psychoanalysen, die Ihr Zeit brauchen*. Westdeutscher Verlag, Opladen

Jonghe, F. de, P. Rijnierse & R. Janssen (1992), The role of support in psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 40, p. 475-499.

Treurniet, N. (1993), Support of the analytical process and structural change. In: M. Horowitz (red.), *Psychic structure and psychic change. Essays in honour of R.S. Wallerstein*. International Universities Press, Madison CT.

Sutherland, J.D (1980), The British object-relations theorists: Balint, Winnicott, Fairbairn, Guntrip. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28, p. 829-860.

W.H.J. Mutsaers is als psychoanalyticus verbonden aan de RIAGG Drenthe. Daarnaast heeft hij een particuliere praktijk in Haren.